

Hermann Zoltán

A Grimm testvérek és Josef Haltrich „családi meséi”

I.

Josef Haltrich 1856-ban, Berlinben, a Grimm testvérek közbenjárásával megjelent erdélyi szász mesegyűjteménye az 1882-es bécsi kiadásával (Haltrich 1882) – ez még Haltrich életében jelent meg – „kanonizálódott”. Hanni Markel 1972-es, akkurátusan jegyzetelt bukaresti kiadásából (Haltrich 1972) és a bukaresti kötet utószavából kiinduló, 2010-es Végh Balázs Béla-tanulmányból (Végh 2010) tudhat meg a kutató vagy érdeklődő olvasó a legtöbbet a gyűjtőről és a gyűjteményről.

A gyűjtemény két ok miatt is szorosan kapcsolódik Grimmék 1812 és 1857 között hét kiadást megért *Kinder- und Hausmärchenjéhez*. Ahogy Nagy Ilona a Grimm-mesékről szóló tanulmányában is említi (Nagy 2015: 33), Haltriché volt az egyik első olyan európai, etnikus/regionális mesegyűjtemény, ami a Grimm-mesék szövegfilológiai koncepcióját követte. Grimmék filológiai háttérmunkája a mesék második, 1818–19-es kiadásához kapcsolódóan megjelent 1822-es kommentárkötetben vált publikussá (Grimm 1822), ezt a kommentárkötetet bővítette ki Jacob és Wilhelm az 1856-os kiadásban.¹

Az sem ismeretlen tény, hogy a Grimm-mesék végső változatának, az 1857-es, 7. kiadás második, a meséket tartalmazó, Göttingenben megjelent kötetének 191. meséje (KHM 191),² a *Das Meerhäschen*,³ Haltrich

---

¹ Grimm 1856, illetve vö. Grimm 2006.

² A *Kinder- und Hausmärchen* meséinek azonosítására a nemzetközi szakirodalomban bevett, az 1857-es kiadáson alapuló számozást (KHM) használom. Vö. a szövegek kiadásokénti változásával: Grimm/Rölleke 1856/2006: 545–558.

³ Grimm/Rölleke 1856/2006: 513. A mese címe magyarul: *a tengerimalac* (ATU 329). A magyar címeket és a Grimm-mesék magyar fordításait a továbbiakban Márton László és Adamik Lajos fordításából idézem: Grimm [2002]

*Von der Königstochter, die aus ihrem Schlosse alles in ihrem Reich sah*⁴ című meséjének átvétele.⁵

A két gyűjteménynek azonban más összefüggései is vannak. Haltrich szász mesegyűjteményéről az 1882-es bécsi kiadásban közölt két előszó-ból tudjuk,⁶ hogy a meseanyag nagy részét – a szászrégeni mesemondó aszszonytól, Anna Maria Stephantól, egy bolkácsi Schmidt nevű parasztembertől és az apoldi Martin Lautnertől gyűjtött mesék,⁷ továbbá a segesvári diákjaitól megismert néhány mese kivételével – szászrégeni családtagja-itól, nagyanyjától, anyjától és nővéreitől gyűjtötte.⁸ A Haltrich-gyűjtemény tehát igazodik egy nagyon érdekes, 19. század elejéhez-közepéhez kötődő gyűjtési hagyományhoz: nagyon sok ez idő tájt keletkezett mesegyűjtemény a családi, élőszóbeli mesélés ekkor még létező gyakorlatára hagyatkozik, és csak a könyvkiadásban jelentkezik átfogó, etnológiai háttérű gyűjteményként. Grimmék a meseanyaguk valamivel több, mint a felét (113 mesét) három kasseli család, a Hassenpflug, a Haxthausen és a Wild családok otthoni mesemondásából gyűjtötték. A 18–19. század fordulójának néhány magyar mesegyűjteményéről is tudjuk, hogy családi környezetből származik: a Szilcz-gyűjteményről ezt csak sejtjük, de az Arany család gyűjteményének – az új, kritikai kiadás tanúsítja – családi háttere pontosan dokumentálható.⁹ A Grimm-gyűjtemény *címe* – „Hausmärchen”! – is kiemeli ezt a „házi”, „otthoni” mesemondáshoz köthető gyakorlatot.¹⁰

⁴ Haltrich 1972: 198–202. A mese magyar fordítása: *Mese a királyleányról, aki a palotájából mindent látott, ami az országában történt*. Haltrich 1979: 110–114.

⁵ 1857. április 29-én írja Wilhelm Grimm Haltrichnak, hogy egy korábban a gyűjteményben szereplő, a Polüphémosz-mítoszra emlékeztető mese (*Der Räuber und seine Söhne*: Anh Nr. 28) helyére szánja a szász Haltrich-mesét. Vö. Grimm 2006: 513.

⁶ Haltrich 1882: I–VIII., a Grimm–Haltrich-levelezés: VIII–XII.

⁷ Lásd Kovács Ágnes a Markel-kiadásról írt recenzióját: Kovács 1974.

⁸ Az eredeti kéziratokat említi Markel, ezek alapján készült például az 1972-es bukaresti kiadás szöszedete is. A meséket ebből a szász dialektusban lejegyzett, de magyar és román szözelemeket is tartalmazó nyers szözevből stilizálta a „Gattung Grimm” német irodalmi nyelvére Haltrich. A kéziratok hollétééről nincs tudomásom.

⁹ Grimmék adatközlőit összesíti: Grimm–Rölleke 1856/2006: 559–574, Hermann 2006, Domokos–Gulyás 2019. *A meseszözegek közlésének szözevetikai szempontjairól* című fejezetet Hermann Zoltán írta, lásd Domokos–Gulyás 2019: 145–160.

¹⁰ Adamik Lajos és Márton László fordításában valóban „családi mesék”. A német „Hausmärchen” szóösszetétel inkább jelenthetné a ’házi’, ’otthoni’ mesélést, de nem tartom kizártnak, hogy Grimmék szóhasználatá is a „családi” jellegre utal: egyfajta nyelvi purizmusra vall, hogy talán a „familiäre”, latin eredetű fogalmat igyekeztek német kifejezésre cserélni.

A *házi, családi* mesemondás azonban ennél több. A szóbeli mesélés formáinak az írásbeliségbe, a mesekönyv – szintén Grimmék és a kiadók által „feltalált” – új könyvműfajába való transzponálása szintén tartalmaz familiáris elemeket: a főleg Wilhelm Grimmhez köthető stilizációs–filológiai munka olyan sajátos, írott, irodalmi nyelvet hozott létre, amely fenntartja az élőszóban való mesélés imitációját: a hangosan felolvasott szöveg nagyon is alkalmas az élőszóban való megszólalás, intonációs játék utánzására. A mesekönyv olvasása ráadásul nem „felolvasás”, hanem az olvasni tudó családtag együtt nézi az esetleg még olvasni sem tudó gyerek(ek)kel a könyv lapjait. Ezt a „kis csoportos” olvasási gyakorlatot nevezi a nyugati pedagógiai irodalom *vezetett olvasásnak* (guided reading, geführte Lesen).¹¹

A Grimm-gyűjtemény 1819-es kiadásában és az 1825-ös, kifejezetten gyerekolvasóknak szánt válogatáskötetében szerepelnek először illusztrációk,¹² a vezetett olvasás ettől kezdve vizuális befogadói élménnyel is kiegészül. Ha belegondolunk, a mesemondás, a hangosan vagy némán olvasott, vagy az illusztrált mesék befogadásakor a hallgatóban/olvasóban megjelenő „mentális képek” természetük szerint mások és mások lehetnek, de közös bennük a képszerűség retorikája, azaz valamiféle fordított képleírás, fordított *ekphraszisz*.¹³ (És, persze, azt se felejtjük, hogy már a 19. században is van a mesének a könyvillusztrációnál régebbi vizualizációja: a gyerekrajztól a gyerekjátékokon, babákon át a bábszínházig.)

Ez az új 19. századi befogadói forma, a meseolvasás ugyanúgy társas műfaj, mint a családon belüli, szóbeli mesélés. Általában a család nőtagjai olvasnak fel meséket, de a családi mesemondásban is domináns a nők szerepe, Grimmék családjában, Haltrich családjában és Aranyéknál is (Arany János felesége és Juliska lánya)! A 19. század eleji „családi” gyűjtemények inkább a polgári környezethez, a polgári életmódhoz köthetők, a paraszti mesehagyomány többnyire nagyobb, több családból összeverődő közösségek munkaalkalmaihoz kapcsolódik.

Ez a családi előadói/befogadói közeg az említett mesegyűjtemények tematikájában is jelen van. A Grimm-mesék csaknem háromnegyedé-

¹¹ A fogalom tulajdonképpen már Martin Opitz (1597–1639) pedagógiai munkáiban megjelenik. Modern összefoglalója: Hasselmann 2015.

¹² Ludwig Emil Grimm, Jacob és Wilhelm fiatalabb testvére volt az illusztrátor.

¹³ A problémakör elméleti szempontjairól: Mitchell 2008.

ben mutatható ki, hogy a kiinduló szituáció alapvetően valamiféle családon belüli összeütközést, konfliktust, hiányállapotot ír le. Ez a *Kinder- und Hausmärchen* végső, 1864-es, már Wilhelm fia, Herman Grimm által szerkesztett változatának kétszáz meseszövegéből és tíz, úgynevezett *gyermeklegendájából* összesen 150 mesét jelent.

Ha Propp varázsmese-definícióját (*hiányállapot* → *feladatok/próbátételek* → *az ellenfél legyőzése* → *a hiányállapot megszűnik*) és az ezekhez a narratív lépésekhez kapcsolódó funkciókat (I. A család egyik tagja eltávozik hazulról (e), XI. A hős elhagyja otthonát (†), XXIX. A hős új alakot ölt (T), XXXI. A hős megházasodik és trónra lép (C**)) összevetjük, kiderül, hogy a hiányállapot létrejötté voltaképpen elég gyakran a családi állapotban, családi státuszban bekövetkezett változást jelenti.¹⁴ Hipotetikus, előre vetett definícióként úgy is átfogalmazhatjuk Propp hiányállapot-axiómáját, hogy: a varázsmesék/tündérmesékben (ATU 300–749)¹⁵ – de elsősorban az állatmesékben, a novella- és tréfás mesék jelentős részében is – *a hős célja az ellenfél beavatkozása, a szegénység, az otthonról való eltávozás vagy valakinek a halála által megváltozó családi státusz „helyreállítása”, a hiányzó, be nem töltött varázsmesei szerepkör átvétele.*

A Grimm-gyűjteménynek családszociológiai-történeti szempontból is az a sajátossága, hogy nagyon összetett családmodelleket, családi konfliktusképleteket jelenít meg, a 19. század eleji német, kisvárosi, polgári életmódhoz kötötten. Grimmék három adatközlő családja közül a Wild családnak patikája volt, a Haxthausen nemesi család volt, akik állami hivatalokat viseltek, akárcsak általában a Hassenpflug család férfitagjai is. Foglalkozásuk, kapcsolatrendszerük kapcsán mindhárom család a kasseli polgári közösség elismert és a közösség kapcsolatrendszerét jól ismerő család volt. Valószínűleg ebben a 19. század eleji, polgári közösségben is működni kellett – legfeljebb egy paraszti közösségénél sokkal összetettebb módon¹⁶ – a mesemondás közösségi normákat megerős-

¹⁴ Propp 1975: 44–45, 57–60, 90–91, 91–94. Propp *Az orosz mese* címen összegyűjtött feljegyzéseiben, befejezetlen monográfiájában egyébként is javasol egy férfi–női mesehősökhöz, sajátosan férfi és női hiányszituációkat leíró kapcsolódó tipológiát. Vö. Propp 1984: 183.

¹⁵ Az ATU rövidítés az Aarne–Thompson–Uther katalógusszám rövidítése, lásd Uther 2004.

¹⁶ Nagy 2015: 40–54. A paraszti közeg normáit alakító mesemondói intenciókról: Hermann 2011.

sító vagy átalakító funkcióinak.¹⁷ (Zárójelben szeretném megjegyezni, hogy azt gondolom, ezek a szociológiai, normatív funkciók a 19. század elején sokkal erősebbek lehettek, mint a meséknek a lelki – persze, gyakran családi eredetű – megrázkódtatásokat, traumákat, neurózisokat felismertető, feloldó funkciói, amikre a 19–20. század fordulójának pszichanalitikusai figyeltek fel.)¹⁸

A Grimm-mesék családi konfliktusainak alaptípusai a következők (jellemző példák!):¹⁹

Férj–feleség konfliktusok (19 ilyen Grimm-mese van a KHM-ben): *Die Hochzeit der Frau Füchsin/Rókané menyegzője* KHM 38/ATU 65, *Der Hund und der Sperling/A kutya meg a veréb* KHM 58/ATU 248, 223, *Von dem Tode des Hühnchens/A tyúkocska haláláról* KHM 80/ATU 2021 (mindhárom állatmese); *Von dem Fischer und syner Frau/Az halásZRÚL és az ő feleségiről* KHM 19/ATU 555, *König Drosselbart/Rigócsőr király* KHM 52/ATU 900, *Der Frieder und das Katherlieschen/A Fergyó meg a Katóca* KHM 59/ATU 1387 stb. (férj és bolond felesége: klasszikus német trufa, *Schwank*); *Die Nelke/A szegfű* KHM 76/ATU 652 (meddő házaspár konfliktusa); *Das Bürle/Fődi, Der alte Hildebrand/Az öreg Hildebrand* KHM 61, 95/ ATU 1535 stb., ATU 1360C (férj-feleség és az asszony szeretője, a pap); *Die Gänsehirtin am Brunnen/A libapásztorlány a kútnál* KHM 179/ATU 923 (férj–feleség–álfeleség konfliktus) stb.

Szülők–gyerekek közötti konfliktusok (házaspár több gyerekkel: 23 mese a gyűjteményben): *Die ungleichen Kinder Evas/Éva más-másrendű gyermekei* KHM 180/ATU 758, *Dornröschen/Csipkerózsika* KHM 50/ATU 410 (mind gyermektelen házaspárok); *Der Meisterdieb/A tolvajmester* KHM 192/ATU 1525 stb. (öreg szülők); *Ferenand getrü und Ferenand ungetrü/A hű valamint a hűtelen két Ferenándrúl* KHM 126/ ATU 531 (szegény szülők), *Rapunzel/Raponc* KHM 12/ATU 310 (ellenséges szülők); *Der Herr Gevatter/Komám uram, Der Gevatter Tod/Akinek a halál volt a keresztapja* KHM 42, 44/ATU 332+334 (szülők–keresztapa/keresztanya-konfliktus); *Der undankbare Sohn/A hálátlan fiú* KHM

¹⁷ A Grimm-mesék erkölcsi és nevelési narratívájáról lásd Uther 2013.

¹⁸ Otto Rank és Carl Gustav Jung a mesékre vonatkozó, figyelemre méltó megfigyelései nyomán Bruno Bettelheim alapította meg a pszichoanalitikus meseértelmező iskolát. Alapműve, amelyben, klinikai tapasztalatai alapján, több Grimm-mesét is elemez: Bettelheim 1985.

¹⁹ A Grimm-mesék „szakozását” Hans-Jörg Uther kézikönyvéből vettem át: Uther 2013.

145/ATU 980D ill. Tubach 970, 4883, 4891; *Der gestohlene Heller/Az ellopott krajcár* KHM 154/Tubach 3508 (halott gyerek mint kísértet) stb.

Anya/mostohaanya/gyámapa–gyerek konfliktusok: a Grimm-mesék között a szülőknek fiúgyermekkel, lánygyermekkel, fiú–lány testvérpárral, három testvérrel, hat testvérrel, illetve tizenkét fiútestvérral és a húgukkal van összeütközésük. (Összesen 45 mese tartozik a KHM-ben ehhez a típushoz.) Alaptípusként a szülők, az anya és az apa általában a mesehőst útnak indító proppi szerepkört töltik be. Szintén alap-típus, hogy a férfi mesehős leendő apósa ellenséges vagy semleges a hőssel. Ritkább, de érdekes esetek (ezeket nevezi Propp archaikusabb, a már nem élő szokásrendet szimbolizáló formáknak): az ellenséges apa az *Allerleirauh/Gereznabarkában* KHM 65/ATU 510B, az ellenséges anya, aki megátkozza a gyermekét a *Die Rabe/Hollólányban* KHM 93/ATU 400, de ilyen anya szerepel *Die Kristallkugel/A kristálygömb* KHM 197/ATU 552+518+302 című mesében is. A mostohaanya természetesen ellenséges a mostohalányával: *Aschenputtel/Hamupipóke* KHM 21/ATU 510A, *Schneewittchen/Hófejrke* KHM 53/ATU 709, *Von dem Machandelboom/Az gyalog fenyűről* KHM 47/ATU 720.²⁰

Vannak úgynevezett anya-szerep megosztások, amikor az édesanya „pszichológiai” értelemben vett rossz oldalát a mostohában, olykor pedig – egyidejűleg – a varázsmesei ellenfélben, a boszorkányban jeleníti meg a mese: ilyenek a *Hänsel und Gretel/Jánoska és Margitka* KHM 15/ATU 327A és a *Die wahre Braut/Az igazi menyasszony* KHM 186/ATU 313 című Grimm-mesék. Érdekes eset, amikor az anya a kísértetként visszajáró halott gyermekével kerül ellenséges viszonyba: *Das Totenhemdchen/A halotti ingecske* KHM 109/ATU 759.

Testvérek közötti konfliktusok általában a proppi hős–álhős konfliktusokat jelentik, vagy a jó–rossz, szegény–gazdag testvérek közötti összeütközéseket: 31 ilyen típusú mese van a KHM-ben. Talán nem kell további példákat hozni erre a típusra. A mostohatestvérek általában ellenségesen viselkednek egymással, de egy-két ritka kivétel azért akad: például a *Von dem Machandelboom/Az gyalog fenyűről* KHM 47-ben vagy

²⁰ Páratlanul bonyolult meseszűzsé: gyermektelen szülők, fiuk születik, meghal az anya, a mostohaanyának lánya születik, a mostohaanya megöli a fiút, belefőzi az ételbe, a fiú feltámad, a féltestvérek nem ellenségesek egymással, a segítőtárs (madár) elpusztítja az asszonyt, az apa boldogan él a gyerekeivel.

a *Fundevogel/Lelencfiók* KHM 51/ATU 313 mesében, ahol a mostoha-testvérek segítik egymást.

Vőlegény konfliktusa a jövendőbelijével és/vagy annak szüleivel: ebből 22 mese olvasható a KHM-ben. Az alaptípus, a proppi logikát követve a leggyakoribb, a 18–19. századi szociális viszonyokhoz leginkább illeszkedő típus „a szabadító hős vs. passzív menyasszony, passzív após” karakterpár. Ugyanakkor a Grimm-gyűjtemény ismer szabadító menyasszony/passzív vőlegény szüzsét is: *Der Ahe im Wald/Erdei anyó* KHM 123/ATU 442, ismeri az ellenséges menyasszony karakterét: *Vom klugen Schneiderlein/Az okos szabócskáról* KHM 114/ATU 850+1061+1159, és ilyen a Haltrichtól átvett *Meerhäschen/A tengerimalac* KHM 191/ATU 329 is (Propp 2005: 95–96). Ellenséges após és anyós jelenik meg a *Die sechs Diener/A hat szolgálja* KHM 134/ATU 513A meséjében. Ellenséges menyasszony, aki csak az anyja parancsára ellenséges: *Der Krautesel/A leveli számár* KHM 122/ATU 567, ellenséges anyós/após és segítő menyasszony van *De beiden Künigeskinner/Az keráloknak két gyermekekről* KHM 113/ATU 313 című mesében, és ellenséges vőlegény az *Oll Rinkrank/Vén ringyrongyban* KHM 196/ATU 530.

Néhány mesében, mintegy a vőlegény–menyasszony konfliktus ironikus metanarratívái, a feleségválasztás normái jelennek meg: *Hans heiratet/János nősül*, *Die Brautschau/Mátkanéző*, *Die Schlickerlinge/Csiszladékok*, *Der Trommler/A doboslegény* című mesékben: KHM 84/ATU 859(3)+859(2), KHM 155/ATU 1452, KHM 156/ATU 1451, KHM 193/ATU 400, vagy mese helyett egyenesen a leánykérés tréfás dialógusát kapjuk: *Die schöne Katrinelje und Pif Paf Poltrie/Szép Katrinelje és Dirr-Durr Dörrege* KHM 131/ATU 2019.

Néhány olyan mese is van a Grimm-gyűjteményben, ahol távolabbi hozzátartozók, *keresztzülők/komák, sógorok, öregek* kerülnek konfliktusba a mese hőisével: ezek a távolabbi rokonok lehetnek segítők: *Das Lämmchen und Fischen/Báránka és Halacska* KHM 141/ATU 450, *Der goldene Vogel/Az aranymadár* KHM 57/ATU 550, vagy ritkábban ellenfelek: *Dornröschen/Csipkerózsika* KHM 50.

A családi konfliktustérképnek sajátos esetei is előfordulnak a gyűjteményben. Apa házasságra kényszerítené a lányát: *Allerleirauh/Gereznabarka* KHM 65, konfliktusok halott családtagokkal, meddő házaspárnak születik gyereke: *Von dem Machandelboom/Az gya-*

log fenyűről KHM 47, *Dornröschen/Csipkerózsika* KHM 50.²¹ Ismeri a Grimm-gyűjtemény a testvérek közötti konfliktusok különleges, generációkon átívelő feloldásait is: *De drei Vügelkens/A három madárkákrrúl* KHM 96/ATU 707, *Die Nixe im Teich/A tó tündére* KHM 181/ATU 316, *Ferenand getrü und Ferenand ungetrü/A hű, valamint a hűtelen Ferenándrúl* KHM 126.

A Grimm-mesék között olyan is akad, ami elég bonyolult családi viszonyok leírásával kezdődik: *Die drei Männlein im Walde/A három erdei emberke* KHM 13/ATU 403:

„Es war ein Mann, dem starb seine Frau, und eine Frau, der starb ihr Mann; und der Mann hatte eine Tochter, und die Frau hatte auch eine Tochter. Die Mädchen waren mit einander bekannt und giengen zusammen spazieren und kamen hernach zu der Frau ins Haus. Da sprach sie zu des Mannes Tochter „hör, sage deinem Vater, ich wollt ihn heirathen...“²²

A KHM meséinek közel negyedében nincs szó a mesekezdő szituációk családi konfliktusairól. Egy-két esetben ezek idegenek, nem rokonságban állók közötti konfliktusok (ilyen például a nevezetes *Schlaraffenland*-trufa: *Das Märchen vom Schlaraffenland/Mese a lepénylesők országáról* KHM 158/ATU 1935+1930), a többi azonban állatmese.

Általános hipotézisként kell megfogalmaznunk, hogy a 19. század eleji, a német polgári mesekánont reprezentáló Grimm-gyűjteményben olvasható állatmesék – ha komolyan vesszük, hogy használata, közösségi funkciója valamiképpen a házi meséléssel, a család viselkedési normáinak rögzítésével/megújításával, a konfliktusok kezelésével foglalkozik – az idegenek, nem-családtagok közötti viszonyok didaktikus értelmezései. Ez lehet a voltaképpeni funkciójuk a 18–19. századi mesekánonokban.²³

²¹ A különleges konfliktustípusok többnyire bonyolult megoldásokkal párosulnak.

²² „Volt egy ember, akinek meghalt a felesége s egy asszony, akinek meghalt a férje, s az embernek volt egy leánya, s az asszonynak is volt egy leánya. A leányok ismerték egymást, és egyszer együtt sétáltak, és utána bementek az asszony házába. Az asszony pedig így szólt az özvegyember lányához: »Ide hallgass, mondd meg az apádnak, hogy feleségül mennék hozzá...«” Grimm [2002]: 67–70.

²³ „Die KHM zeigen [...] eine deutliche Tendenz zur Bewahrung des sozialen Status quo [...]. Ganz im lutherischen Sinn wird die unterschiedliche ordnung der Stände und die Verteilung von Armut und Reichtum als gottgegeben gerechtfertigt” (Uther 2013: 490).

Ezt csak árnyalja az állatmeséket illető közhely az állatkarakterek elvont jelleméről, felnagyított, karikatursztikus „emberi tulajdonságairól”.

II.

Haltrich mesegyűjteményére – bár nagyon érdekes lenne foglalkozni a gyűjtemény eredetével, a kéziratanyaggal és annak filológiai problémáival, Budapestről erre nem sok lehetőség adódik – a továbbiakban mint „családi” meseanyagra igyekszem rátekinteni. A gyűjtés családi kontextusát már említettem. A Haltrich-gyűjtemény ugyanúgy bővelkedik családon belüli konfliktusokat leíró mesekezdő szituációkban, mint a mintájául szolgáló Grimm-gyűjtemény. Érdekes azonban, hogy a 119 mesét tartalmazó alapgyűjteménynek – és ekkor a függelékben olvasható, kalendáriumi, anekdotaszerű történeteket, cigány-adomákat, voltaképpen vicceket összegyűjtő 19 „mesét” nem is számoljuk ide – legalább ötven olyan szövege van (állatmesék MSS 73–119, cigányokról szóló mesék MSS 19, rászedett ördög-mesék MSS 27–30),²⁴ amelyek nem családi, belső konfliktushelyzetekkel indulnak. A Haltrich-gyűjteménynek a KHM háromnegyedes arányához képest tehát csak a bő fele „családi” mese.

Ennek az arányeltolódásnak a megértéséhez nyilvánvalóan részletesebb, a 19. századi erdélyi százszokot érintő történeti-szociológiai, etnológiai ismeretekre lenne szükség.²⁵ Néhány elnagyolt megfigyelésre azonban így is szert tehetünk. Az állatmesék, cigánytörténetek felülreprezentáltsága Haltrichnál a családon kívüliség problémái mellett sztereotip, nemzetiség-karakterológiai okokból is eredeztethető. Ami a Grimm-állatmesék között elvont, antropológiai karakter, az a Haltrich-gyűjteményben, néha kimondva, néha kétértelműen, egyszerre általános emberi tulajdonságoknak, de a cigányok, románok, magyarok tulajdonságait szász fókuszról szemlélő előítéleteknek a megjelenítése is lehet.

²⁴ MSS-sel a továbbiakban a Haltrich-gyűjtemény 1882-es és Markeltől származó számítását követem. Sajnos sem Markel, sem a magyar nyelvű válogatást közreadó Kovács Ágnes nem jelölte az Aarne–Thompson-jegyzékszámokat a Haltrich-mesék esetében. Ehhez támpontot adhatott volna Adolf Schullerus 1928-as katalógusa: *Verzeichnis rumänischer Märchen und Märchenvarianten*. Lásd Schullerus 1928.

²⁵ Ehhez szintén Adolf és Pauline Schullerus munkáira vagyunk utalva, pl. Schullerus 1926.

A Haltrich-gyűjtemény ötven-egynéhány „családi” meséje nagyjából ugyanazt a konfliktustérképet mutatja, mint a KHM: a menyasszony–vőlegény, férj–feleség, szülő–gyerek, testvér–testvér konfliktusok mindkettőben jelen vannak.²⁶ A szülő–gyerek mesekezdő konfliktusoknak egyik sajátos változata, a mostohaszülő–árvagyerek konfliktus azonban arányaiban sokkal jelentősebb szerepet kap a Haltrich-gyűjteményben: a KHM közel százötven, a kiinduló hiányállapotot a családi státuszhiánnyal indító meséjéből tizenhatnak, a KHM 11, 13, 15, 21, 22, 24, 47, 49, 53, 56, 79, 105, 130, 135, 141, 186 meséknek, Haltrich – a KHM-ének harmadára rúgó – „családi” meséiből tíznek (!) árvagyerek a hősei: MSS 10, 18, 20,²⁷ 24, 25, 32,²⁸ 35, 36, 40, 44²⁹.

További érdekesség, hogy a Haltrich-gyűjteményben is van olyan bizonyult, a mai „mozaikcsaládokéhoz” hasonlító,³⁰ kiinduló helyzet, mint amit a Grimm-gyűjteményből már idéztünk (KHM 13, *A három erdei emberke*).

„Es war einmal ein reicher Mann, dem starb seine Frau; die hinterließ ihm aber eine kleine Tochter mit Namen Gretchen, die hatte der Vater über alle Maßen lieb. Nun wohnte in der Nachbarschaft eine Witwe, die hatte auch eine Tochter, und zwar mit drei Augen. Eines Tages lockte die Witwe das kleine Gretchen zu sich und sagte ihm; »Siehe, wenn dein Vater mich zur Frau nimmt, so will ich dir eine gute Mutter sein; ich will mit einem goldenen Kamm deine Haare

²⁶ A Grimm-mesék általam összeállított, adatbázisként kezelt konfliktus-térképeiből itt most egyetlen táblázatra szeretnék hivatkozni: ebben a teljes Grimm-meseanyagban előforduló családi konfliktus-típusokat és a proppi szereplői funkciókat vetem össze: látványos, hogy a „mátrixnak” mely elemei fordulnak elő, és melyek nem. A táblázatot a tanulmány mellékletében közlöm.

²⁷ *A Der tausendfleckige, starke Wila* című mesében mostohaként viselkedő, gonosz anyós szerepel. (A mesének nincs magyar fordítása.)

²⁸ *A Die dunkle Welt* című mesében a gyerekek szülei ugyan nem halnak meg, de az új gondviselőikkel, a kereszt-/mostohaszülőkkel való konfliktus indítja el a keresési mesei funkcióját. (A mesének nincs magyar fordítása.)

²⁹ *A Das Borstenkind/A serteruhás gyermek* című mesében a gyereket megátkozó gonosz anya viselkedik a mostohákhoz hasonlóan: Haltrich 1972: 216–226, Haltrich 1979: 119–133.

³⁰ A budapesti Lendület Családtörténeti Kutatócsoport folytat a 18–19. századi középeurópai, polgári és nemesi mozaikcsaládokkal kapcsolatos vizsgálatokat. Vö. Erdélyi (szerk.) 2020.

strählen, mit Milch dein Antlitz waschen und dir Wein zu trinken geben; meine Tochter soll dir, wenn du schläfst, die Fliegen jagen und wenn du wachst, mit dir spielen!« Das gefiel dem kleinen Gretchen, und es bat seinen Vater so lange, bis er die Nachbarin zur Frau nahm.” (*Das Zauberhorn*, MSS 36.)³¹

De hasonlóan kezdődik egy másik Haltrich-mese is:

„Einem Manne war die Frau gestorben und hatte ihm ein Töchterchen hinterlassen. In der Nachbarschaft lebte aber eine Witwe, die hatte auch eine kleine Tochter, die spielte immer mit jenem Mädchen. / Da sagte die Witwe eines Tages zu dem Töchterchen des Mannes: »Sage deinem Vater, er solle mich zur Frau nehmen, dann will ich dir eine gute Mutter sein; ich will dir jeden Morgen ›Biegelchen‹ zum Frühstück geben.« / Das kleine Mädchen bat nun seinen Vater so lange, bis er die Nachbarin nahm.” (*Die Geschenke der Schönen*, MSS 40.)³²

Elképzelhető, hogy ennek a családi helyzetnek az összetettsége összefügghet a Kassel környéki német és az erdélyi szász városi életmód 19. század első felére jellemző, hasonló fejlettségével; de az sem zárható ki, hogy a KHM valamelyik 1850-es évek előtti kiadása³³ eljutott Szászrégenbe, Haltrichékhoz, és ebből a Grimm-mesekönyvből olvasott változat variálódott a helyi/családi szóbeliségben. Akárhogy is van, csak azt a mesekezdő konfliktust alkalmazza egy mesélő közösség, amely tapasztalja is ennek a szituációnak a gyakoriságát.

Haltrich gyűjteményének árvákról szóló meséihez feltétlenül fel kell lapoznunk Haltrich 1856-ban, Bécsben megjelent, *Die Stiefmütter*,

³¹ Haltrich 1972: 184–187. (A mesének nincs magyar fordítása.)

³² Haltrich 1972: 202–209. Magyarul: „Egy férfinak meghalt a felesége, és ott maradt elárvult kislányával együtt. Élt azonban a szomszédságukban egy özvegyasszony, annak is volt egy kis leánya, s a két gyermek mindig együtt játszott. / Egy napon aztán az özvegyasszony így szólt az ember kislányához: – Mondd meg édesapádnak, hogy vegyen el engem feleségül, s én jó anyád leszek, majd meglátod! Minden reggel kalácsot kapsz. / A kislány addig-addig kérlete az apját, míg az valóban feleségül vette a szomszédasszonyt.” *A tündérek ajándéka*. Haltrich 1979: 115.

³³ A KHM 13 az első, 1812-es kiadás óta szerepel Grimmék gyűjteményében!

Stief- und Waisenkinder in der siebenbürg[ischen] sächsischen Volkspoesie című közleményét ([Haltrich] 1856)! Haltrich a bevezetőben Oskar Ludwig Bernard Wolff *Hausschatz der Volkspoesie* című, európai anyagból szemezgető gyűjteményéből idéz a mostoha/árva témához kapcsolódó szövegeket (Wolff 1850: 123–124, 276, 320, 448), majd Albert és Arthur Schott román meséi közül (*Walachische Märchen*, 1845) négyet.³⁴ Haltrich a tanulmánya egyik lábjegyzetében sorra veszi a Grimm-gyűjtemény mostoha- és árvameséit: „Nr.11: *Brüderchen und Scwesterchen*; Nr.13: *Die drei Männlein im Walde*; Nr.15: *Hänsel und Grethel*; Nr.21: *Aschenputtel*; Nr.22: *Das Räthsel*; Nr.24: *Frau Holle*; Nr.47: *Von dem Machandelbom*, Nr.49: *Die sechs Schwäne*; Nr.53: *Schneewittchen*; Nr.56: *Der Liebste Roland*; Nr.105: *Märchen von der Unke*; Nr.130: *Einäuglein, Zweiäuglein und Dreiäuglein*; Nr.135: *Die weisse und schwarze Braut*; Nr.141: *Das Lämmchen und Fischchen*; Nr.186: *Die wahre Braut*” (vö. Haltrich 1856: 7). Haltrich – úgy látszik – óvatos, a háttérben maradó „konfliktus-tipológiai” módszerrel is közelíti a témájához (Haltrich 1856: 8): a tanulmánya címét is kommentálva („*Stiefmütter...*”) jegyzi meg, hogy az általa megismert népköltészeti anyagból csak egyetlen svéd népdalt ismer, amelyben gonosz *mostoha-apáról* szól a történet.

A tanulmánya következő részében, szerénységből(?) saját nevének említése nélkül közli a Berlinben, Julius Springernél frissen megjelenő mesegyűjteménye nyolc meséjét, rövidítve, de a forrásai, a gyűjtés helyének megjelölésével. Ezek a *Die beiden Goldkinder* MSS 1 (Segesvárt, Szászsebest, Szászrégent említi, ahonnan a forrásszövegei vannak, de utal arra is, hogy Schotték román gyűjteményének 8. darabja, a *Die goldnen Kinder* is nagyon hasonlít erre a meseszűzésére), a *Das Hirsekorn* MSS 8 („In Sächs. Regen, Rode, Zuckmantel, Pruden”), a *Das Zauberroß* MSS 10 („In Peschendorf, Sächs. Regen, Zuckmantel.”), a *Goldhaar* MSS 11 („In Schässburg, Pold bei Schässburg, Sächs. Regen.”), *Das Rosenmädchen* MSS 23 („Pold bei Schässburg, Radeln, Zuckmantel.”), *Die beiden Mädchen und die Hexe* MSS 34 („Schässburg, Mühlbach, Feldorf.”), *Das Zaubernhorn* MSS 36 („Schässburg, Radeln etc.”)

³⁴ Schott 1845. A Haltrich által hivatkozott mesék: Nr.4 *Die Kaisertochter Gänsehirtin*, Nr.5 *Der Zauberspiegel*, Nr.8 *Die Goldnenkinder*, Nr.10 *Petru Firitschell*.

és a *Die Geschenke der Schönen* MSS 40 („In Mühlbach, Schässburg, Sächs. Regen.”) című mesék.³⁵

Ezután következnek a témához kapcsolódó népdalok, köztük például az Eötvös József által is „megénekel” daltípushoz tartozó, az édesanyja sírjánál imádkozó *megfagyott gyermekről* szóló dal (Haltrich 1856: 27).

Talán a leginformatívabb azonban a szólások, mondókák és az árvákkal kapcsolatos hiedelmek és szokások rövid gyűjteménye (Haltrich 1856: 32–34). A mondókák, virág- és rovarnevek (Stiefmütterchen = *Viola tricolor*, ez magyarul is *(vad)árvácska*, Waisenkind = *Noctua sponsa*, egy éjjeli lepkefaj) témája mindig a szájalom, együttérzés. Egy a Haltrich által alkalmazott kiejtés szerinti átírásban lejegyzett szólás szerint: „*stefkänyd ôrm känyd, wîsekänyd härrgottskänyd*” (Stiefkind ist ein armes Kind, aber das Waisenkind – ist des Herrn Gottes Kind, azaz: 'a mostohagyerek szánni való, szegény gyerek, de az árvagyerek az Úr gyermeke').³⁶

Haltrich pontokba szedve sorol fel fontos szokás- és hiedelem-leírásokat az árvákról:

- „1. A megszikkadt kenyeret kenyérvéget nem szabad eldobni – az az árvagyereké.
2. A durva őrlésű »kőlisztet« (Steinmehl), az *árvagyerekek lisztjének* nevezik.
3. A szombat este a szegényeké és az árvaké, ilyenkor szokás az árvagyerekeket étellel kínálni, a malmokban egy kis lisztet adni nekik.
4. Ünnepekre, lakodalmakra szokás meghívni az árvákat is.
5. Aratáskor, szüretkor megengedik az árvagyerekeknek, hogy a tarlón vagy a tőkéken maradt termést összeszedjék.

³⁵ Haltrich 1856: 10–24. Haltrich meséinek gyűjtőhelyei: Feldorf – Fületelke, Mühlbach – Szászsebes, Peschendorf – Bese, Pruden – Pród, Radeln – Rádós, Rode – Zágor, Sächs[isch]-Regen – Szászrégen, Schässburg – Segesvár, Pold (Puult?) – Apold(?), Zuckmantel – Cikmántor.

³⁶ Haltrich 1856: 32. A szólás persze kétértelmű, mert ugyan az árvák isteni patrónusa „magasabb személy”, mint a mostohaszülő, akinek a gondjaira bízta a gyermeket, de ez azt is jelentheti, hogy a mostohagyermekkel még csak-csak törődik valaki, de az árvák sorsa a gondviselésre van bízva.

6. A földieper-veteményt az *árvagyerekek asztalának*, a földiepret magát pedig az *árvák kenyérének* nevezik.
7. Szombatonként a Napnak legalább egyszer ki kell bukkannia a felhők közül, hogy a templomi kántor és az árvagyerekek megszáráthassák a nedves ingjüket.³⁷
8. Aki egy árvát vesz a házához, annak odakészítenek egy széket a Mennyekben; aki megtagadja egy árvától a segítséget, elkergeti az ajtajától, azt egész életében éhség és szomjúság fogja gyötörni.
9. A tavaszi-nyári harmatot a *szegény árvagyerekek könnyének* nevezik.
10. A szegény, ártatlan árvagyerek megvéd a rontástól és képesek lenni a rontást, megtörni a varázslatot; meglátja a kincset az erdőben; a boszorkányok nem tudnak elrejtőzni előlük és nem tudnak ártani nekik; árvagyereket befogadni – szerencsét hoz a családoknak.”³⁸

Haltrich leírásai azt tükrözik, hogy – bár szociológiailag ez nem feltétlenül igazolható, de – az erdélyi szász közösségek íratlan szabályai, viselkedési normái szerint viszonylag fejlettek lehettek a 19. század közepén az árvákról való gondoskodás virtuális intézményei. Az is lehetséges, hogy az 1848–49-es erdélyi, a szász vidékeket súlyosan érintő hádiállapot nyomán sok csonka család keletkezett, akik különös bánásmódot igényeltek. Elképzelhető tehát, hogy a Haltrich-gyűjtés évtizedének (az 1850-es évek első fele) egy akut társadalmi problémája került felszínre a meseanyagban.

A másik érdekes megfigyelés – és ez inkább a hiedelemrendszert érinti –, hogy az árváknak kitüntetett szerepük volt/lehetett az analógiás mágiában, kincskeresésben, rontáslevételben. Valóban lehetett ilyen szerepük az örökbe fogadott gyerekeknek, érthették őket valamiféle előnyök a gondviselőktől, de alighanem inkább a közösség büntudatát, az árvákkal való rossz bánásmód beismerését szólaltatják meg ezek a mesék, vagyis valamiféle ideálképet közvetítenek. Ha elemezzük a mesék konfliktus-

³⁷ A magyarázat talán az lehet, hogy a vasárnapi istentisztelet kedvéért a kántornak és az árváknak mindenképpen tiszta ruhába kell öltözniük, és ez semmilyen körülmények között sem maradhat el.

³⁸ Nyersfordítás – HZ

helyzeteit, nyilvánvaló, hogy a mesék árváinak mindig valami, a családi státuszukban meglévő hátrányos helyzetet kell kiigazítaniuk, a mese voltaképpen a hátrányos családi státusz (a hiányállapot) előnyökkel teli állapotá, önállósággá, gazdagsággá változásának története, vagy a mesehős az új, általa alapított, immár nem csonka családra visel majd gondot.

Nagyon jellemző, hogy nemcsak a bonyolult, nyugati, polgári közösségi viszonyokat leképező Grimm-gyűjteményben, de Haltrich szász meséi között is van olyan kiinduló szituáció, amelyben a szülőket helyettesítő, a családi „konfliktustérkép” peremén elhelyezkedő keresztszülők, komák (Gevattersleute) veszik át jól-rosszul a szülők helyét: ilyenek Grimméknél a *Der Fuchs und die Frau Gevatterin* KHM 74/ATU 3* (ami egy állatmese), lényegében ilyen, jó és gonosz keresztanyák jelennek meg a *Dornröschen*ben KHM 50, ilyen a *Der Herr Gevatter* KHM 42, a *Der Gevatter Tod* KHM 44, a *Ferenand getrü und Ferenand ungetrü* KHM 126 és a KHM 141 *Das Lämmchen und Fischchen* című, korábban már említett mesékben (ez utóbbiban például a mostohaanyának van egy, a mesehőst segítő keresztanya karakterpárja); Haltrichnál pedig ehhez a konfliktustípushoz tartozik a *Die dunkle Welt* MSS 32 című mese (Haltrich 1972: 167–173).

Ebben a terjedelmes, összetett történetvezetésű mesében egy szegény családnak olyan sok gyereke van, hogy a falujukban már nem találunk keresztszülőket az újonnan született ikreiknek, Haninak és Susinak. Az apa elindul idegen faluba keresztszülőket keresni, összetalálkozik egy gazdag, gyermektelen, városi kereskedő-házaspárral, akik elvállalják a keresztszülőséget, és magukhoz veszik a gyerekeket. (A valódi szülők itt eltűnnek a történetből.) Idővel a fiú a kereskedő, a lány a háziasszony jobb keze lesz, megbíznak bennük. Amikor egyszer a nevelőszülők elmennek otthonról, Hani és Susi kártyázni kezdenek, Hani mindenét elveszíti, utoljára felteszi a bolt kulcsát, de Susi azt is elnyeri tőle. Ebben a pillanatban megjelenik egy szellem, aki magával viszi, elrabolja a lányt. Megjön a kereskedő meg a felesége, az asszony neheztel Hanira, azt mondja, hogy nem akarja látni, amíg vissza nem hozza a lányt, de a férje pénzt ad Haninak az útra. (Itt a keresztszülők is kiesnek a történetből, de az *útnak indító* szerepköre egyértelműen az övék.) Hani kertész lesz egy királyságban, egyszer kimegy a tengerre, ahol a vízből kiemelkedik egy szűzleány, akit szintén Susinak hívnak, és elmondja neki, hogy kilencvenkilenceszer kell kijönnie a tengerpartra, mindannyiszor talál egy kő alatt egy ara-

nyat, s ha összegyűjti mind a kilencvenkilencet, megszabadítja őt a varázslattól. Hani az utolsó este nem tud kimenni a tengerhez, mert a palotában bál van, és a királynő Hanival akar táncolni. Amikor aztán kijut a tengerpartra, nem találja a pénzt a kő alatt, de a lány azt mondja neki, hogy az Üveghegyen álló palotában megtalálja. Hani a szolgáljával a keresésére indul (a keresés második menete), eljut egy malomhoz, amiben egy boszorkány lakik. A boszorkány elárulja neki, hogy a malomnál indul egy lépcső az Üveghegyre, indulás előtt azonban a boszorkány ad a szolgának egy tút, és megparancsolja, hogy a harmadik lépcsőfokon a szolga szűrje a tút Hani köpenyébe. Hani ettől elalszik, és így nem találkozik a lépcsőn hozzá leereszkedő szűzleánnyal. A harmadik kudarcba fulladt találkozás után Hani megtudja, hogy a leányt a „sötét világban” találja csak meg, ahonnan még senki nem tért vissza, rájön a szolga ármánykodására is, levágja a szolga fejét, és továbbáll (a X–XV. proppi funkció harmadszorra indul újra). Eljut egy királyságba, kereskedőinasnak áll. A kereskedő rábízta, hogy díszítse fel a boltot, mert a királyné minden évben egyszer lejön a palotából a piacra, és amelyik boltba betér, ott annyit vásárol, hogy annak a kereskedőnek egy évig nem lesz gondja a megélhetéssel. Hani zöld kárpittal borítja be a boltot, de aznap a piacra összes kereskedője így tesz. A királyné mégis Hani boltjába megy be, és amint Hani meglátja a királynőt, felismeri benne a testvérét, Susit. Susi bevezeti a palotába, Hani pedig elmondja a történetét a királynak. A király, aki a világ összes szellemének parancsol, összehívja a szellemeket, csak egyikük késik, aki a „sötét világból”, hosszú útról érkezik. A király megparancsolja a szellemnek, hogy kísérje el a „sötét világba” Hanit (negyedik menet). Odaérnek, a szellem jó tanácsokkal látja el, hogyan jut be a három kapun. A harmadik kapu mögött Hani elbújik az első ágy alatt, megérkezik a szűzleány, lefekszik az ágyra és elalszik. Haninak éjfélkor kell előbújni az ágy alól, befeküdni az ágyba, szorosán átölelni a lányt, aki erre kigyóvá változik és rátekeredik Hani testére, Haninak ezt mozdulatlanul kell túrnie egy teljes órán át. Ekkor Susi, a lány megszabadul a varázslattól. A szellem hazaviszi őket a testvér-Susi országába. Lakodalom. A lakodalom után Hani és a lány visszamennek a „sötét világba”, ami a szűzleány-Susi apjáié volt, de Hani segítségével megszabadult az átoktól, és virágzó ország lett.

A mese, bár szigorúan véve nem tűnik árvákról szóló mesének, Haltrich nem is említi a tanulmányában megjelölt nyolc szűzséje között, különös

módon mégis az általa említett, az árvákkal, mostohákkal kapcsolatos közösségi normák, szokás- és hiedelem-leírások motívumait „használja”. Ilyen a keresztszülők pozitív és negatív szerepe (befogadják a gyerekeket, szerencse jár velük, a testvérek megszegnek egy fontos viselkedési normát, az asszony elüldözi, a kereskedő segíti Hanit, a mesehóst). Talán a legfontosabb motívum az, hogy a keresztszülő által elindított, a szüleit kétszer is elveszítő fiú törli meg a „sötét világot” sújtó átkot. A mesének szexuális utalásai is vannak, a szűzlány-Susit következetesen Jungfrau-nak hívja a mese; Haninak táncolnia kell a királynővel; a malomban, ami fontos eleme a szász hiedelmek árvákkal kapcsolatos előírásainak, de a malom az ördög lakóhelye is, sok esetben pedig a nemi aktust jelképező „gépezet”; Hani elalszik az Üveghegyre vezető lépcsőn (ez az Árgirus-típus fontos eleme, ahol – főleg a Gergei-széphistóriában – erotikus szimbolikája van a hős elalvásának) (vö. AaTh/ATU 400); az ikertestvér-Susi (az elsődleges *segítőtárs*) a város domináns női alakja, a boltok zöld kárpittal való díszítése is erotikus képzeteket kelthet; és Haninak a „sötét világi” palotában való ölelkezése (a másodlagos *segítőtárs*, a szellem tanácsát követve törli meg a szűzleányt és a birodalmat ért átkot) is nyíltan szexuális jellegű. (Nem lehetetlen, hogy a mesének volt Haltrich idején erotikus, utóbb le nem jegyzett változata is.)

A keresztszülők keresztgyerekeikről való, a szülők akadályoztatása, halála utáni gondoskodása biztosan komolyan vett közösségi intézménye volt az 1850-es években az erdélyi szász közösségeknek. A témakör meseanyagban való jelenlétét talán erősíti, hogy egy modern, polgári intézmény is betölthette a szegény családból származó gyerekekről, árvákról való gondoskodás intézményes szerepét: a szász közösségek által fenntartott bentlakásos iskolák, köztük például a Haltrich tanárságának színteréül szolgáló segesvári gimnázium is. Nagyon is elképzelhető, hogy az árvákról való gondoskodás narratívuma a diákközösségek mesemondói gyakorlatában, elvont értelemben, az iskola szociális biztonságáról is szólhatott.

Szakirodalom

Bettelheim, Bruno

1985 *A mese bővölete és a bontakozó gyermeki lélek*. Fordította Kúnos László. Gondolat, Budapest.

Domokos Mariann – Gulyás Judit (szerk.)

2019 *Az Arany család kéziratos mese- és találósgyűjteményének, valamint Arany László Eredeti népmesék című művének szinoptikus kritikai kiadása*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Erdélyi Gabriella (szerk.)

2020 *Érzelmek és mostohák. Mozaikcsaládok a régi Magyarországon*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest.

Grimm, Brüder / Jacob und Wilhelm

1822 *Kinder- und Haus-Märchen*. Band 3. Gesammelt durch die Brüder Grimm. Große Ausgabe, 2. Vermehrte und verbesserte Auflage. Reimer, Berlin.

1856 *Kinder und Hausmärchen*. Band 3. Gesammelt durch die Brüder Grimm. Dritte Auflage. Dieterich'schen Buchhandlung, Göttingen.

[2002] *Gyermek- és családi mesék*. Fordította és az utószót írta Adamik Lajos és Márton László. 3. kiadás. Magvető Könyvkiadó, Budapest.

1856/2006 *Kinder und Hausmärchen*. Ausgabe letzter Hand. Mit einem Anhang sämtlicher, nicht in allen Auflagen veröffentlichter Märchen und Herkunftsnachweisen. Herausgegeben von Heinz Rölleke. Philipp Reclam jun., Stuttgart.

Haltrich, Josef

1882 *Deutsche Volksmärchen aus dem Sachsenlande in Siebenbürgen*. Gesammelt von Josef Haltrich. Dritte, vermehrte Auflage. Carl Grafer, Wien.

1972 *Sächsische Volksmärchen aus Siebenbürgen*. Herausgegeben von Hanni Markel. Kriterion, Bukarest.

1979 *A csodálatos fa. Erdélyi szász népmesék*. Josef Haltrich gyűjtése. Válogatta Kovács Ágnes. Fordította Üveges Ferenc. Az utószót írta Hanni Markel. Európa Könyvkiadó, Budapest.

[Haltrich, Josef]

1856 *Die Stiefmütter, Stief- und Waisenkinder in der siebenbürg[ischen] sächsischen Volkspoesie*, Wallishausser, Wien.

Hasselmann, Irmgard

2015 *R3. Geführt Schreiben und Lesen lernen. Raum – Richtung – Rhythmus*. Pro Business, Berlin.

Hermann Zoltán

2006 Egy tanulságos példa: Szilcz István kéziratos mesegyűjteménye. In: Csörsz Rumen István – Hegedűs Béla – Tüskés Gábor (szerk.): *Historia litteraria a XVIII. században*. Universitas Kiadó, Budapest, 515–527.

2011 Morfológia és rítus. A csíkszentdomokosi lakodalmi szokáskontextus Albert András három meséjében. In: Benedek Katalin (szerk.): *A népköltészet terített asztalánál*. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest, 245–258.

Kovács Ágnes

1974 [Ism.] Haltrich, Josef: *Sächsische Volksmärchen aus Siebenbürgen*. Herasugegeben von Markel, Hanni. Kriterion Verlag, Bukarest 1972. *Ethnographia* LXXXV. (2–3) 554–556.

Mitchell, William John Thomas

2008 *Mi a kép?* In: *Uő: A képek politikája*. Szőnyi György Endre és Szauter Dóra (szerk.), fordította Szécsényi Endre. (Ikonológia és műértelmezés, 13.) JATE-Press, Szeged, 15–50.

Nagy Ilona

2015 A Grimm testvérek mesegyűjteményéről. In: *Uő: A Grimm-meséktől a modern mondákig*. L'Harmattan, Budapest, 15–64.

Propp, Vlagyimir Jakovlevics

1975 *A mese morfológiája*. Fordította Soproni András. Gondolat, Budapest.

1985 *Russzskaja szkazka [Az orosz mese]*. LGU, Leningrád. (Orosz eredetiben: *Русская сказка*, Издательство ЛГУ, Ленинград, 1984.)

2005 *A varázsmese történeti gyökerei*. Fordította Istvánovits Márton. Szerkesztette Hermann Zoltán. L'Harmattan, Budapest.

Schott, Albert und Arthur

1845 *Walachische Märchen*. Olms, Stuttgart.

Schullerus, Adolf

1926 *Siebenbürgisch-sächsische Volkskunde*. Quelle und Meyer, Leipzig.

1928 *Verzeichnis rumänischer Märchen und Märchenvarianten*. (FFC, 78.) Bookstore Tiedekirja, Helsinki.

Uther, Hans-Jörg

2004 *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography. Based on the system of Antti Aarne and Stith Thompson*. Vol. 1–3. (FFC, 284–286.) Suomalainen Tiedeakatemia, Helsinki.

2013 *Sittenlehre und Erziehungsbuch*. In: *Uő: Handbuch zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm*. De Gruyter, Berlin–Boston, 488–492.

Végh Balázs Béla

2010 Josef Haltrich, a mesegyűjtő. In: Bálint Péter (szerk.): *A többes azonosága*. Didakt, Hajdúböszörmény, 225–231.

Wolff, O. L. B.

1850 *Hausschatz der Volkspoesie. Sammlung der vorzüglichsten und eigentümlichsten Volkslieder aller Länder und Zeiten in metrischen deutschen Übersetzungen*. Besorgt und herausgegeben von O[skar] L[udwig] B[ernard] Wolff. Otto Wigand, Leipzig.

Melléklet

A KHM családi konfliktustípusai és a proppi szereplői funkciók összefüggései:

	Hős	Álhős	Útnak indító	Adományozó	Segítőtárs	Ellenfél	Keresett személy 1. (királylány)	Keresett személy 2. (após-anyós)
Kind/gyerek(ek)	x							
Sohn/fiú	x	x					x	
Tochter/lány	x	x			x		x	
Stieftochter/mostohalány	x	x						
Mann/férj	x	x				x		
Weib/feleség	x	x				x		
Vater/apa			x	x	x			x
Mutter/anya			x	x	x			x
Stiefmutter/mostoha						x		
Grossmutter/nagyanya			x		x			x
Grossvater/nagyapa			x		x			
Schwiegervater/após						x		x
Schwiegermutter/anyós						x		x
Schwager/sógor					x			
Schwagerin/sógornő								
Gevatter/keresztapa					x			
Gevatterin/keresztanya					x			
Tante/ nagynéni					x			
Onkel/ nagybácsi					x			
Hüter/gyám				x				
Witwe/özvegyasszony			x					
Witwer/özvegyember			x					
Fremde/idegen				x		x		

„Basmeele familiale” ale fraților Grimm și Josef Haltrich

Lucrarea analizează diferitele conflicte de familie (situațiile inițiale și rezolvarea acestora) din cadrul colecției de basme populare ale fraților Grimm (*Kinder- und Hausmärchen*), respectiv basmele săsești din Transilvania, editate de Josef Haltrich în 1856. Pe baza tematicii *copiilor orfani*, *copiilor vitregi*, prezentă în colecția Grimm, dar suprareprezentată la Haltrich, se pare că obiceiurile comunităților urbane săsești de la mijlocul secolului al XIX-lea – despre care Haltrich a publicat un studiu separat –, sistemele lor sociale apar ca niște narative specifice în basmele populare culese de către Haltrich de la elevii săi și de la familia sa.

“Family Tales” by the Grimm Brothers and Josef Haltrich

The essay examines different types of family conflicts (depending on their initial situations and solutions) in the collection *Kinder- und Hausmärchen* by the Brothers Grimm, and in the Saxon folk tales of Transylvania published by Josef Haltrich in 1856. Looking at the themes of orphans and stepchildren, which also appear in Grimm's tales but are overrepresented at Haltrich, it seems probable that the customs – which were also discussed by Haltrich in another essay – and social systems of Saxon urban communities in the middle of the 19th are represented as a special type of narrative in Haltrich's tales collected from his students and family.